

ПІД МІНАРЕТАМИ

ОПОВІДАННЯ

Як опинився Абібула сьогодні вранці на кладовищі, від і сам не міг би сказати. Завжди в ті дні, які кінчались великим благанням аллаха, молодий дервіш був сам не свій. Його тіло наче втрачало вагу і злегка тремтіло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на дні якої бачиш каміння, або як скло, що дзвенить від кожного руху. Йому не хотілось сьогодні робити, і він не пішов до шевця, а
10 подався отак, навмання, й забрів на кладовище. Злазив на гору, руду, спалену, вкриту сухим бадиллям, засаджену густо надгробниками. Минав сірі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробники, що стояли сторч, немов здіймали угору кам'яні чалми і фези. Здавалось, мерці пробили тверду шкаралущу землі і посідали попліч у бур'янах. Розбиті плити лежали долі, засипані пилом, заплутані у будяки та павутиння. Кам'яні голови валялись окремо. Мармурові скрині над значними покійниками, з пишними арабськими
20 написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, пообсипались та завалились від часу. Абібула знав, що поле смерті, розлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з богом, треба настрою. І от для сього він йшов серед мертвих, які вже, певно, тішилися раєм. Підняв блідий вид і підведені очі до синього неба і тихо співав іляги¹.

¹ Духовні пісні.

Ах, коли б Ізрафіл¹ швидше взяв його душу, врятував від гріхів, від шкідливих багатств землі, від зазіхання на чужу працю! Чашо ти дурив себе цим світом? Хіба ж можна не вмерти, хіба ж є спосіб утекти від савана й життя дочасного на чорній землі? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!.. Страшний міст Аль-Сират — неминуча дорога нам усім, та хто пройшов через його — матиме вічну утіху...

Абібула йшов далі. Його жовтий халат летів за ним і обгортав надгробники, червоний фез горів на сонці, як дикий мак, а очі блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі² навіть забули дорогу честі, шейхи — своїх батьків, а судді — правду і справедливість. Учений софта ходить у зневір'ї, народ відкинув праву науку, а люди письменні не кращі за його. Ось який жах панує на нашій землі!..

Побожні пісні гоїдали Абібулі серце, розкривали, як чашу, в яку мала сплинути нині ласка аллаха.

Бідний робітник, що зазнав ізмалечку нужду та горе, що бачив, як сильні пригнічують слабших, багаті — бідних і скрізь панує неправда, дививсь на світ, як на загадку. Що все те значить? Сам він не знав, не міг сказати, а другі з його сміялись, називали афузом³. Усі були певні, що з хлопця нічого не вийде. І справді, Абібула міняв ремісників одного на другого і все кидав науку. Спочатку помагав батькові тесати надгробники, далі покинув, став мідником, а відтак опинивсь у шевця. Так-сяк скінчив науку, був уже майстром. Сього було мало, його се не вдовольняло. Ну що кому з того, що вмів пошити черевик? Що від того перемініться в світі? Що дасть йому? Для тіла він потребує так небагато, для душі нічого тим не придбає. Одна надія — аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить й загриє журливу душу. Абібула рвався до нього. Вступив у науку до відомого шейха й зробивсь деревішем.

Абібула вийшов на гору і сів спочити. Під ногами в нього, за кладовищем, лежав у долині Бахчисарай. Збита маса домів, кам'яних стін, черепиці, тополь і мінаретів. Той самий хаос, та ж гущина, те ж кладовище. Сумне, сі-

¹ Ангел смерті.

² Ті, що їздили в Мекку.

³ Юродивим.

ро-жовте поле смерті зливалось із морем дахів, що бли-
щали й переливались на сонці червоною, зеленою й сірою
черепицею, немов турецький килим. На високих білих сті-
нах дворів, що ховали від людського ока жінок, спочивали
галуззя жердель та горіхів або вився по них гнучкий ви-
ноград. Розкішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо
шуміли понад дахами, а стрункі мінарети, мов білі кипа-
риси, п'ялись іще вище, немов намагались церерости їх,
10 немов купали в блакиті неба жовтий півмісяць. А далі,
на виднокрузі, простяглись гори, руді, спалені сонцем, об-
віяні вітром, сумні, мертві й безлюдні. Круглі здорові ске-
лі лежали на них, як велетенські чалми. Життя клекотіло
внизу, в глибокій долині, а тут стояла тиша. Тут було
небо, тепле, блакитне, в якому пливла і співала душа
Абібули. Йому тут було радісно й добре...

Дервіш сидів так довго. Врешті піднявся. Згадав, що
Мір'єм прохала віднести батькові чотки, до яких він так
звик; хапаючись уранці в крамницю, він їх забув. Абібу-
ла обіцяв сестрі се зробити і тепер поспішав, щоб застати
20 батька в крамниці, поки він не пішов до кав'ярні. Абібу-
ла спустився з гори.

Тепер він йшов вузькою, покрученою вуличкою, немов
коридором, повним каміння та м'якого пілу. З обох боків
здіймались брудні високі стіни, з щільно замкненими
хвіртками, з домами, які дивились на нього глухими сті-
нами або чорними вікнами, з ґратами, як у темниці. На
частих заламах попадались зграї собак і дітей — хлопці
з червоними головками, як сиріюжки, дівчатка в барвних
халатах, із тоненькими кісками під золотим фезом. Вони
30 все бігли з кучлями до фонтанів, із галасом, писком, дзвон-
ном посуду. Часом під білими стінами тихо просувались
жінки, завинені в біле, мов білі черниці, і раптом зчезали
у хвіртках, як привиди. Інколи розривалися стіни і від-
кривали вузьенькі ходи, як шпарц, в яких з'являлись на
мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі бла-
китного неба. Потому знов йшов вузький коридор. Часом
з'являвся несподівано у фрамусі стіни фонтан, весь покар-
бований написами з корану, обліплений весь діворою.
Дзвінко спадала вода у мідні кухлі, весело дзюрчала жи-
вим струмочком. А далі знов була тиша, дивна тиша мер-
40 твого міста, в якому дома стояли немов надгробники, а фі-
гури жінок лякали, як Лазар, що тільки встав із гробу,
завинений ще у білий саван.

Посеред вулиці тихо стунав сумний дервіш й побожно згинався до землі, щоб підняти з дороги камінчик, о який могла б натрудити погу коняка. Сонце пекло.

Чим ближче підходив Абібула до вулиці, де була крамниця батька, тим виразніше вуха його ловили гомін життя. Немов дика орда наступала на город і гвалтувала тишу стуком копит об камінь, скрипом арб і риком худоби. Коли ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим. Правда, він звик до сього, але сьогодні се розбивало настрій. Вузку, покручену вулицю, глибоку й каменисту, як дно висхлої річки, тіснили крамниці, маленькі, темні, немов закопчені димом печери. Скоріш намети, аніж будинки. Тут усе робилось на вулиці. Гладкі «фурунджі» по цекарнях, у високих фезах, із закачаними по лікоть рукавами, місили прилюдно тісто, а у великих печах палав такий вогонь, що аж на вулиці ставало душно. Шевці, підібгавши ноги під себе, ледве помітні з-за купи товару, гаптували капці сріблом та золотом. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висіли на дверях, а постולי, мов свіжі пиріжки, сушилися рядками вздовж тротуарів. Блищала мідна посуда, як золотий вістар, й тремтіли під молотом майстра нові мідниці. Прискав вогонь у горні, й грала вогнями мідь.

— О-ой май-лай-мі! — верещав тенор продавця масла, і, немов дражнячись із ним, як та папуга, своє товк рознощик цукерків:

— Каперле-é! Каперле-é!..

Таця на голові в нього ані струснеться.

Висіли в ятках баранячі туші, з синіми жилами, з білим застиглим салом, із роями мух над ними. З чорної кузні нісся пекельний стукіт і виповняв повітря. Шкварчали, пищали й синім чадом курились смачні шашлики, отут, під голим небом, біля фонтанів. Шмигали під руки із стиглою морвою малі татарчата й цвірінькали, мов горобці:

— Пшкен дут! Пшкен дут!..

Всі руки залиті в них соком, як кров'ю. На зеленому сіні з горових полонин, із запашними квітками, лежали старі татари у білих чалмах й ждали купців. Запах свіжої кави мішавсь із запахом часнику. Бряжчали філіжанки. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все. Все щезло. Потому, як із туману, почали вицпівати поважні мул-

ли, в зелених чалмах і в довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках, а там — цілі гори черешень і абрикосів, помідорів й цибулі; сліпили очі мідні коповки, довгі, як сурми, на плечах суворих сільських татар, що грубим, сердитим голосом, немов дрова рубали, хвалили своє мо- локо:

— Вар-сют-вар...

Дзюрчали десятки фонтанів, лящали та щебетали всі-
лякі птахи у клітках попід піддашним, свистів стругом
10 бондар, що тут, у чорній печері, повній ліщици й запаху
лісу, робив обручі. Вихилявся за кожним разом із крам-
ниці й купав на сонці свою білу бороду, червоний фез.
Сохли вздовж стін великі вила і наставляли засмалені
кінці, немов волячі роги. Арабські літери повали по ви-
вісках, неваче павучі ноги. З вулиці не своїм голосом
кликано спраглих по лимонад:

— О-ой бузій!.. пек татій!..

І простягались у той бік руки.

30 З вікон кав'ярень стирчали, як ліс, цибухи і струмки
синього диму повзли, як змії.

Громадський деллял¹, завішаний весь дукачами на
продаж, намагавсь усіх перекричати.

Блищала на сонці черепаця дахів, світились вікна в
мечетях, папів нагрітий камінь, горіли, як маки, фези,
кричали птахи і продавці, дзвенів метал по кузнях, без-
перестанку дзюрчала вода, запирав віддих у грудях запах
шкури, кави та часнику, бряжчала посуда, шкварчав
пашлик, душив усіх пил, — і в сьому пеклі життя, у сьому
хаосі фарб, ліній, пахоців, згуків, у сій неможливій
30 тісноті проскакував часом, зайнявши всю вулицю, новий
фаєтов під білим парасолем, із елегантними європей-
цями, як щось чуже, негармонійне, й зникав за хмарою
пилу...

А вгорі, над тим бурхливим морем, із високих білих
мінаретів, серед блакитного неба, лунав протяглий, жа-
лібний спів муедзинів: «Прийдіть, достойні, на поклія бо-
гу, прийдіть по рятунок. Немає бога, опріч бога, і Маго-
мет його пророк...»

40 Абібула ледве розгледів батька. Старий Сулейман, у бі-
лім халаті і білім тахэ², так притулився до надгробника,

¹ Оновієлик.

² Літня шапочка.

що його трудно було відрізнити від каменя. Очі йому вже не служили, і навіть окуляри не помагали. Проте він не кидав свої роботи й, зігнутий, скулений, у богомільнім настрої довбав із корану святі слова. У чорній пащі крамниці стояли рядками надгробні камні, розмальовані й білі, у фезах, чалмах, тюрбанах, немов там зібрались поважні гості. На ляді спав робітник. Закинув голену голову, відкрив беззубий рот і простяг босі ноги. Зсохлий, зморщений, жовтий, він скидався на мерця, над яким скоро буде стояти один із надгробників.

10

Сулейман дуже зрадив, діставши чотки, — без них він був як без рук. Кинув роботу й почав оповідати синові останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай: мулла Смаїл, такий достойний, багатий, імам і хатіп¹, прогнав учора єдиного сина Рустема. Батько не міг врешті стерпіти, що син бунтує народ проти духовенства, пише книжки, в яких ні слова нема про бога, сміється з давніх звичаїв, і навіть із кораву. А що найгірше — найнявся у кав'ярню до ефенді Мухтара, який з муллою у сварі, і з сьогоднішнього ранку подає гостям каву.

20

— Кажуть, мулла Смаїл дикий на сина, що не хоче сватати Шерфё, хоч батьки замінялись уже словом, — сказав Абібула.

— Ах, молодь, молодь. Се ж бейнамаз², та й годі!.. Крий боже мати такого зятя. Великий бог — алла ікбер! — закінчив старий Сулейман своєю любимого приповідкою.

Був саме час, коли Сулейман ходив на каву. Надівши чалму та взявши в руки чотки, він подався до кав'ярні ефенді Мухтара, яка була лиш через дорогу. Вже тридцять літ він щодня у такий час відвідував її. Абібула подався за батьком.

30

Кав'ярня торгувала сьогодні добре. Всі хотіли на власні очі бачити, як син такої відомої в місті особи розносить каву, мов простий паймнт. Тому в кав'ярні було аж тісно. Хазяїн поїхав у Сімферополь, і гостям служили Рустем та хлопець Бекір, тонкий, високий і клаповухий.

Рустем був трохи блідий, хоч удавав веселого. Служив він гостям не дуже зручно. Проте всі його кликали, кожен намагавсь, щоб він подав каву.

40

¹ Цін і проповідник.

² Такий, що не виповнив приписів ісламу.

— Рустеме! Нам кави!..

— Ха-ха!.. Рустем, неси до нас!.. То ми тобі служили, тепер послужи нам.

— Ми всі служимо один одному, — осміхався Рустем.

В кутку сиділи якісь селяни. Скромні, похмурі, немов чужі горожанам. Сулейман вступив із ними в розмову. Вони оповіли, що привезли хорого, одержимого злим духом, — «меджіна». Вже п'ять літ не ходить, із того саме часу, як мало не згорів на пожежі. Сьогодні на Азізі будуть молитись дервіші, то, може, виблагають йому полегкість.

— Алла ікбер! — зітхав Сулейман і слухав далі.

Бекір задовольнив своїх гостей й підсів до них.

— Ну, скоро підеш у москалі? — жартували ті з його.

Бекір зацмокав та закрутив головою.

— Втечу... зароблю гроші — й гайда до Стамбула...

Очі в нього спахнули й червоні вуха світилися на сонці.

— Ч-чорт його знає! — гарячився Бекір. — Служи у війську, коли дають домуз (свиню) їсти. Розумієш, хитрий який: зварить із свинини юшку, м'ясо дає своїм, а юшку нашим: на, їж!.. Ч-чорт його знає...

— Селям алекім, — привітався новий гість. — А де Рустем?

— А, Джіафер! — радісно скрикнув Рустем й побіг назустріч.

— Так се правда? Ну, розкажуй, як було діло...

Рустем потяг його в куток.

— Все розкажу... потому. А тепер маю до тебе справу...

— І я до тебе в справі. Знаєш, Осман зрікся грати у твоїй комедії. Як дізнався його батько, який зміст п'єси, так і насів на Османа. А той, дурень, злякався й не хоче грати.

— Ну, се байдуже, десь знайдемо другого.

— Завзялись на нас старі. Таке робиться, що страх. Вони нас камінням ладні побити. От побачиш, що наша вистава так не минеться.

— Пусте... тут, знаєш, могила тільки допоможе. Після смерті старих піде все краще, — потішав його Рустем. — А моя справа така: сьогодні приїхав із села один вірний товариш. Треба через нього послати книжок. От ти б і приніс, бо мені не можна кинути службу.

— Добре. Я принесу. А ти приходь завтра, треба по-радитись.

Руستم мусив покинути товарища: нові гості вже його кликали.

Та не встиг він поставити на стіл філіжанку, як хтось гукнув знову:

— Рустеме, тебе Айше кличе.

Руستم враз зблід, і філіжанка затремтіла в його руках. Здержуючись, щоб не побігти, він вийшов на вулицю. Його небога, восьмилітня Айше, перегнувшись над важким кухлем із водою, лукаво кліпала до нього очима та моргала фарбованими бровами. Вони зайшли в подвір'я і тут, у темному закутку, Айше дістала з-під ватованого халата зібганий папірець і подала Рустанові.

Руستم так хапавсь прочитати, що мало його не роздер.

«Я вже чула про твою біду, Рустеме,— читав Руستم надряпане напівписаними, напівдрукованими літерами.— Та не журись. Господь милосердний. Так, як ти зробив,— ти зробив найкраще, і я твоя вірна Мір'ем. Коли б ти знав, що нині сталося. Батько побачив у мене каламар і перо. Так на мене кричав, що я плакала, і досі очі червоні. Побив каламар і викинув перо, а сам побіг сердитий і забув чотки. Та я мовчала, хоч добре знаю, що в корані того не стоїть, аби жінка не сміла писати. Тепер нищу батьковим пером. Було б мені, коли б дізнався. Твої книжки читала аж двічі. Хоч мені страшно (від твоїх думок), та ти не смійся. Я хоч не вчена, проте чую, що твоя правда. А що ти не схотів брати Шерфе, то зробив добре. Вона сміється з тебе і не кохає. Сьогодні Абібула буде молитись, а батько поїде. Мати лягає рано. Прощай. Хай звеселить зір твій аллах. Твоя Мір'ем».

Коли Руستم вернув до кав'ярні, щоки в нього горіли і все тіло стало туге і легке, як м'яч. Гостей, як і перше, було багато. Старий Сулейман поскидав капці, поклав ноги у білих панчохах на софу і пахкав із довгого цибуха. Він справляв тут свій кейф. Абібула вів тиху розмову з приїжджим муллою, а в кутку, серед синього диму, викладав свої погляди гостям балакучий Бекір:

— Ч-чорт його знає! — низав він плечима, і очі в нього горіли, а вуха світилися на сонці.— Ч-чорт його знає... Пішов я учора в садок у ханський палац, а там, розумієш, сидить гяур на лаві й обняв чужу жінку, паче свою...

Тьху!.. погань... Ні, в нас сього нема... Магомет не велів...
У Стамбулі сього вже не побачиш, ой ні... От тільки зберу
трохи грошей... Я бідний... Батько, розумівш, й сам не
має що їсти... А тут плати... Бакшини давай... і скрізь бак-
шини. І до війська беруть... Ч-чорт його знає...

Рустем далі не слухав.

* * *

10 День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі
і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем — і стало
тихо. Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась
ніч. Замовкла сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле.

Сумно, безлюдно в святому місці — Азизі. Пишні «тур-
бє» — мавзолеї — самітно сіріють на полі між будяками
і грузом, важкі, великі, байдужі, як ті святі та хани, що
спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі мо-
настир — «текє», а над ним стоїть мінарет, як білий при-
вид. Не сиплять лиш цвіркуни і фонтани, та кліна очима-
зорями небо.

20 Легко, мов тіль пливла, ступав по Азизі Абібула. Не-
мов боявся топтати місце, полите кров'ю святого. А може,
до сього місця торкалась нога Аджідер-мелек султана, ко-
ли він, у давню давнину ще, ніс свою голову понід
пахвою та поливав кров'ю шлях до могили. Кожен раз,
коли Абібула тихими очима простував у теке на молит-
ву, він уявляв собі людину без голови, з кривавим горлом,
а з-під пахви у неї дивилась на нього страшними очима
відтята голова.

30 І кожен раз, як і тепер, було йому страшно і серед
типі калатало серце. Властиве, се було добре. Він сам
викликав ту уяву, оберігав той страх і той настрій, вору-
шив його, немов болкочий зуб. Він хотів, щоб душа в його
гойдалась, як хибкий човен на морі, тремтіла, як лист на
вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла злинути в не-
бо. Так щиро він прагнув єднання з богом.

Абібула підійшов до теке; ще нікого не було. Скрізь
тихо й темно.

40 Абібула став під тополею. Чекав. Дививсь на зорі і
вбирав у себе таємну тишу святого місця. Йому було так
добре, в голові трохи крутилось, душа сподівалась розко-
шів молитви і тріпала, як птиця крилами.

Нараз від стіни відділилась біла фігура.

— Ахшам хаїр олсун! ¹

— Ахшам...

Те «ахшам» брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, здалось незвичайним, таємним.

Дервіші помалу збирались.

З мороку ночі, як із туману, вишлювали фігури у довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні й поважні.

— Ахшам! Ахшам!..— шелестіли слова, як сухе листя, й гинули серед ночі.

В вікні теке блимнув несмілий вогник.

10

Тихо ступаючи, гордо пройшов у теке шейх ², високий, пишно зодягнений. Пішов, подивився і знов вернув додому. Ні до кого не обізвався, ніхто до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чутно було, як десь далеко торохтів віз.

Дервіші сходились. Кидали слово-два, тихо, пошепки, й мовкли. Давінко дзюрчала вода. Високі тополі все шелестіли. Біліли в темряві чалми і бороди.

Підкотивсь до теке віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

20

— Меджін... меджін...— хтось сказав стиха.

Зняли слабого на руки і понесли у теке. Ноги висіли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усі чекали. Абібула не зводив очей в теке, над яким здіймався мінарет, мов білий привид.

Та ось усі стрепенулися. В вікні мінарета мигнула тінь, і зараз розлігся спів муедзіна — сумний, скрижучий та жалібний.

Всі знялись із місця.

30

В теке було темно. Тільки коло міграбу ³, де стояв шейх, горіли дві прості лампи. Низька закопчена стеля, темні килимки на помості, нерівні, колись іще білені стіни, холодне сперте повітря — скоріш нагадували запусщений склад, ніж дім божий. Ряди стоптаных капців, полишених біля порога, насичали повітря їдким запахом поту. Люди ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, боже!.. Почалась звичайна мусульманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами, підходили дервіші до шейха, 40

¹ Добрий вечір!

² Старший дервіш, ігумен.

³ Вітгар.

вклонялись і сідали долі в кружок... Ноги під себе, плече до плеча, у тісне братерське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусідів. Йому здавалось, що його тіло розширилось, зросло праворуч і ліворуч, аж ген далеко, й тремтіло, немов жива каблучка. Горде обличчя в шейха стало поважним, наче застигло. Очі спустив додолу, дививсь, здавалось, на бороду. Усі мовчали. Так тихо стало... Світло притьмарилось, і брудні стіни тісніше зсунулись. Віддаль безвладною масою лежав недужий.

10 Усі чекали.

Раптом, як із одних грудей, почався спів. Повільний, розмірений, скупий. Слова гупали в пісні, як цій на току, окремо, виразно:

— Ла-іль — ал-ла...

Монотонно і безконечно, наче великі годинники рахують хвили:

— Ла-іль — ал-ла...

20 Абібула прижмурих очі. Голова в нього хитається в такт пісні, і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустині:

— Ла-іль — ал-ла...

На один голос, у такт, безперестанку, без передишки. Все ті ж слова, усе той темп.

Так тягнеться довго. Минають хвили, години; здається, дні цілі проходять. Він уже не чує ні власного голосу, ні свого тіла, ні тіла сусідів. Всі вони злились разом, в одно суцільне тіло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу, скучну, монотонну, немов машина помпує воду або слова хтось пиже на безконечну низку:

30 — Ла-іль — ал-ла...

Не то скучно стає Абібулі, не то спати хочеться. Щось налягло на мозок. А проте Абібула чув, як там десь глибоко, у грудях, на самому дні, зерно по зерні, крапля по краплі, збирається сила, росте, зміцнюється. І знов йдуть, як хвили:

— Ла-іль — ал-ла...

40 Сумно так стало в теке; бліді обличчя немов застигли, а в серці щось неспокоїне, там щось ворушиться... Клубком котиться в грудях, бере за горло. Хочеться крикнути: ти один, боже, всесильний, могутий, в тобі вся радість, у тобі надія... Ти один, боже! О боже!..

Хтось хлипнув, не здержавсь...

— Алла!

І збудив назбирану силу, всіх зняв на ноги.

Тремтить в Абібули тіло і горять вуха. Розгойдава душа рветься хвалити бога, тягне з собою тіло. Щось у ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Немає бога, опріч бога!..

Плече з плечем, знов тісний круг, братнєє коло. Вінок із халатів та білих чалм. Радісно пісня вирвалась із грудей:

Ля ілля ге — іль алла-ге...

Ля ілля ге — іль алла-ге...

10

Жива каблучка уже хитнулась. Раз у той бік, раз у другий. Спочатку плавко, поволі, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвилі гойдають водні лілеї. Схиляються чалми в честь шейха, гойдається мозок, як у колиці, душа бажає розгону, й дедалі зростає рух. Здається, вітри міцніють, підхоплюють коло. Все швидше та й швидше. Зростає пісня... дужчає голос, обличчя сяють. Білі халати надулись від вітру, і мають поли. Поклони все глибші, все нижчі. Тіло згинається удвоє, в'ється, як вуж, китиці фезів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик:

20

— Е-ге-лла!.. е-ге-лла!..

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір у горах, тягне з собою тіло, захоплює дух.

— Е-гге-лла!.. е-гге-лла!..

Бліді обличчя скривились, тіло б'ється у корчах... Абібула плаче. Хлипають другі... Вже не стає сили, знемога...

Та ось потіха. Мов упала з неба. Високий тенор почина пісню — веселу, бадьору, ясну, як ангольський спів:

Юджé султáним

Дердé дермáним —

Шу тéнде джáним

Ху де мек істер-гу!..

30

— Гу-у! — З десятків грудей вихопивсь радісний покрик.

— Гу-у! Один! Ти один, боже, великий боже, давш лік там, де вже ніхто помогти не зможе... Душкою й тілом прагну сказати, що ти один! Гу-у!..

Дика радість хапає за серце... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, ввілляла та пісня у його члени. Вони всі скачуть, радіють, усі славлять бога... Плигає тіло в шалених рухах, хвилюють груди, і скаче голова,

40

залита потом, а кризь заклошені очі він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лілеї... Горять... цвітуть... літають... Цілий дощ цвітів... Ілють пахощі в груди... Трудно так дихати... Він уже не може співати, він ледве встигає за всіма:

— Гал-гай!.. ай-гай!.. ай-гай!..

Всі — одно тіло, що скаженіє у рухах, всі — один голос, що славить бога:

— Ай-гай... ай-гай...

10 А пісня бадьорить, а пісня ллється, як із неба, весела, радісна, чиста, мов ангел співає.

Хтось плече в долоні... От хтось сміється — ха-ха!

— Алла!

Швидше, прудкіше, всі разом... Останнім духом... Решткою сил.

— Хай-хай... Живий... живий... Бог живий...

Крик скаженіє, гарчить, як прибій моря, як лютий пес... Б'ють китиці фези, мотаються голови, підплигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитаються стіни

20 теке у славу аллаха...

— Живий... живий... живий...

Ох, яка радість... ох, яке щастя... Небо розкрилось... Ангелів видно... мають уже крила... Аж плакати хочеться... сльози душать за горло...

— Ай-хай... ай-хай!..

Танцюйте, радійте!..

Море бушує, ревуть хвилі і лізуть на берег, щоб усе затопити.

30 Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилі. Всі стихли, слинулись, бліді, схудлі, зів'ялі, мов тіні. Всі сіли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й ведужий, волочачи ноги, наче павук, підліз під нього.

Ще веселіше заспівав тенор, іще бадьоріше. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, лоскоче серце. Ожило тіло. Розгойдає серце здійма нові хвилі, високі, сильні. Нема їм впишу. Тіло все скаче, як на пружинах. Абібула не може спинитись, не має волі. Чужа якась сила вхопила тіло, б'є, крутить, волочить. Тіло німіє, тіло зникає...

40 Десь щезло. Дух підняв крила, летить й пориває...

— Ай-хай... ай-хай!..

Швидше... ще швидше... Гей, швидше... До бога... живого... єдиного бога...

— Хай-хай!..

Мов із пуги, ляскає-плеще співець у долоні, жене, підганяє, бадьорить, сміється. Летить його пісня, як вихор. Роста божевілля. Плазують круг ряден тіла божевільних, як у перелогих. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців. Кланцають зуби. Крик переходить у лемент.

Тремтить теке, хвилює світло, скачуть по стінах налякані тіні, й хмарка білої пари висить над колом. Ось-ось маде блискавиця, ось-ось ударить грім, розколе сте лю, і божа сила ввійде в слабого. 10

Вона вже тут: хвилює рядна, здіймає вгору, немов тумани, й безвладний каліка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить із кола.

Всі кам'яніють. Сталося чудо. Блискучі очі, повіті млою, застигли, як скло.

Врешті хитнулися... Як п'яні...

— Живий! — гуркоче грім із грудей.

— Хай!.. хай!..

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Ха- 20 пають за плечі, за шию. Крик рветься з грудей. Не крик, а буря:

— Алла!.. Хай-хай!..

Гарчать. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Трутяться лобами. Гавкають голосно, часто:

— Гав... гав... гав... гав...

Як дикі звірі, як стадо шакалів.

Щезла свідомість. Повна нестями. Шаленість.

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, потягло: 30

— Гей-х-х-х!..

Хвилі ушухли, і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувся. Обвів усіх зором і скрізь побачив здивовані очі.

Всі мов питали:

— Що було? Що сталось?

Потому зняли руки до бога і, втомлені, тихі, розбиті, зітхали:

— А-мінь, а-амінь, а-амінь... 40

Жалібно, ревно, як сплакані діти.

Відправа скінчилась.

Було вже пізно. В далеких оселях співали пісні. Ти-

ха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня попід горою, і чорні круглі тюрбé важко вкривали кістки святих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по святому Азізу. Ніс у серці радість, у голові мрії... За ним повзли поволі, як тіні, гуртки дєрвішів.

Абібула навіть не стямивсь, як опинивсь біля дому. Його вивів із задуми чудний якийсь згук. Немов хвїртка скрипнула чи клямка брязнула. Хто б то міг бути? Батько поїхав із дому. І рівночасно побачив на вулиці гінє, що мигнула під муром і швидко щезла. Що ж то за знак? Вдома, здається, всі спали.

* * *

Джіафер сподівався гостей. Він умисне трохи раніше зачинив свою крамницю, щоб мати час усе доглянути, бо вже півроку, як в його домі не було хазяйки: він розвівсь із жінкою. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забирали у нього час, Джіафер думав про свою розведену жінку, хоч не жалкував, що так сталося. Найбільш нагадували йому жінку хати, прибрані по-європейському. Там, окрім заграгованих вікон, нічого не було східного. Оці віденські меблі, образи, статуетки, так гостро заказані коранєм, книжки і альбоми — все се недавно ще викликало у них незгоду. Щира мусульманка, яка знала страх божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачити чоловікові гяурських примх, вважала його мало не зрадником. А він, купець, що раз у раз мав діло з різним народом, їздив по чужих землях, побував за кордоном, захопився блиском та багатством європейської культури, правда, більше зовнішньої, і вважав своїм обов'язком, обов'язком освіченої людини, приєднатись до неї або, щонайменше, не цуратись її. Жінка не поділяла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотів, щоб вона ходила по вулиці з відкритим лицем або щоб показалася знайомим мужчинам, які бували у його в домі, вона казала, що він не любить її, що він ламає завіти корана та завдає їй сором перед людьми. Джіафер не бажав її силувати. Він визнавав за жінкою більші права, ніж дає їй іслам, і тим тільки сердив свою

правовірну дружину. Різниця в поглядах та смаках довела, врешті, до того, що вони обридли одне одному і мусили розійтись. На щастя, дітей не було в них. Джіафер тоді зітхнув вільніше. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді більш поступової та їй відводив там душу. З Рустемом сприятелювався особливо. Вигнаний батьком, Рустем навіть укінці оселився у нього. Натура глибока, суцільна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша: той його слухав та мало-помалу втягався у 10 роботу гуртка.

Сьогодні Джіафер був лихий. Зі спектаклем, уже зовсім готовим, щось не ладилось. Джіафер надавав йому велику вагу, бо ся новина для Бахчисарая, безперечно, викличе багато всяких розмов, зворушить думку, особливо через те, що мали виставляти Рустемову п'єсу, в якій зачеплено так багато болючих сторін мусульманського життя. Все вже готове, і ось тепер несподівані перешкоди.

Проте Джіафер не переставав клопотатись біля ве- 20 чері. В кухні вже щось шкварчало. Він сам поставив на стіл свій любий коньяк. Він не крився, що вживає заборонений трунок. Огородна постать Джіаферова, вся в чесучі, відкритий рум'яний вид із горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену хату. Та гостей щось не було. Ну, Рустем — той не швидко поверне з роботи, бо кав'ярню замикаю пізно. Але що ж другі? Наче в відповідь на се застукано до дверей і увійшов Абдураїм, молодий мектебдар (народний учитель), шкільний товариш Рустемів, сухий, схорований, жовтий, а за 30 ним іще двоє молодих софт¹.

Не встигли гості привітатись із хазяїном, як у дверях з'явився відомий на весь город ефенді Мустафа, у чорній візитці, рябому лейбику, завізаному брелоками, та з закрученими вусиками на блідому виду. Тонкий, верткий, висмоктаний, він говорив якимсь надірваним голосом і без потреби сміявся. «Ну, чого сей приліз?» — скривився Джіафер, видимо, нерадий.

— Ха-ха! — сміявся Мустафа, і китиця на фезі в нього метлялась. — Дами наші прогнали мене. Марія 40 Петрівна і Ольга Іванівна. Приходьте, кажуть, пізні-

¹ Софт а — семінарист.

ше... підемо в сад... pour passer le temps...² весело буде... ха-ха!..

І за кожним разом, коли вимовляв із неможливим акцентом французькі слова, повертався на всі боки та позирав на присутніх.

Ефенді Мустафа розвалився на стільці і зараз почав розповідати дрібні новинки, які займали його товариство. Він дуже чвапився тим, що бував у поліцейстра, нотаря та вачальника пошти, хоч там із його сміялися та гордували ним.

Розмова чогось не клеїлась.

Абдураїм більше мовчав або притакував, Джіафер видимо ветириеливився, очікуючи Рустема, а софти уважно розглядали альбоми.

Коли врешті показався Рустем, Джіафер зразу налетів на нього:

— Знаєш, яка неприємність? Беял зрікся віддати нам шоуу під театр. Послухав репетицію і сьогодні приніс свою відмову.

— Через що?

— Боїться... Небезпечче, каже, діло; що люди скажуть...

— Що ж тепер діяти? Доведеться шукати десь-інде. Рустем був дуже стурбований.

— Ви таки думаєте виставляти п'єсу? — обізвався Абдураїм.

— Конче. Або що?

— Я б не радив сього робити. Ви висміюєте в ній наше духовенство... занадто гостро ставите жіночу справу.

— А ти думаєш, що се шкідливо? — глянув на його Рустем.

— Авжеж, шкідливо... Наш народ держиться поки що ісламом, слухає своїх імамів і поважав їх. А ви хочете зруйнувати його світогляд, його віру, хоч замість того нічого рівноцінного не даєте йому... Народ треба раниш підготувати... Дайте йому перше добрий мектеб, відповідний новим педагогічним вимогам, зробіть його письменним, дайте коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє й через се темний...

— Чекай, чекай! — захвилювався Джіафер. — Мектеб — діло добре, та ним усього не зробиш... Ти

¹ Pour passer le temps (франц.). — Щоб провести час. — Ред.

кажеш — іслам, коран. А коран каже, що жінка нижча від чоловіка, що вона тільки для нього й створена, що її можна бити... У нас жінка в неволі, закутана, як магра-мбю¹, нашими ж забобонами, темна, безправна... Її треба вивести на шлях культури, зрівняти в правах із мужчиною...

Слово «культура» було любимим словом Джіафера, яке його трохи п'янило, від якого очі в нього починали блищати і йому робилося тепло.

Ефенді Мустафа вміщався в розмову, наморщив чоло і віддуд губи. 10

— Ще Бокль написав книжку «Про залежність жінок». Жінка, каже Бокль... жінка не повинна залежати від чоловіка... ха-ха!.. *Laissez faire, laissez passer!*² Ви подивіться на нашу татарку: нігті нафарбувала, спустила до п'ят штани, закуталась, як та колиця... Бр-р!.. От наші дами... *Charmant!*³

Він заскакав на стільці, аж китиця від феза на йому заметлялась і забряжчали брелоки.

Рустем поглянув на нього зі злістю.

— Міль, а не Бокль... Нічого Бокль такого не писав. 20

— Ах, pardon!

— Не мектеби допоможуть нашій відсталості, — звернувся Рустем до Абдураїма, — бо що з того, коли народ читатиме байки про святого, який по смерті біжить із головою попід пахвою, а справжня наука — боротьба з темнотою. Мулли держать народ у темноті, бо їм се вигідно... Мулли затримують поступ, той світлий день, що сяє вже європейським народам. Проти них і треба боротися... Нам треба будити думку... Треба показати, як живуть інші народи, що вони не невірні, а старші брати, треба будити свідомість... Віда, що нас мало, роботи багато, а ворогів іще більше... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, організовувати інтелігенцію, міську і сільську, визволяти жінку з неволі... Покажем народові, хто йому ворог, хто друг... От європейцям — тим легше: у них жінка товариш, помічник чоловікові, а у нас... Ну, я вас питаю, чи багато знайдеться наших татарок, щоб зважились прилюдно хоч би відкрити лице або навчилися писати?.. Коли я одружусь... 30

¹ Маграма — жіноче покривало.

² *Laissez faire, laissez passer!* (Франц.) — Хай буде, як буде!.. — Ред.

³ *Charmant!* (Франц.) — Чудово!.. — Ред.

— Не зразу, не зразу,— гамував Абдураїм,— треба рахуватися з тим, що батьки наші живі ще, що народ правовірний... Не знаю, чого ви нападаєте на іслам. Його тільки погано розуміють... Корав треба толкувати не так, як досі, а відповідно новим досвідам науки. Тоді одпаде усе те темне, проти чого обурюєтесь. Про се вже писали і Касум Емін, і Самі-бей.

10 — Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, Гете!.. Й ми станемо поруч із іншими, ми увіллємось у сім'ю культурних народів! — кричав Джіафер, зігрітий суперечкою.

— Як будуть у нас нові мектеби, коли матимемо багато освічених учителів-мугалімів, тоді в нас усе буде, не зараз, а буде,— стояв на своєму Абдураїм, і його винищений й заляканий вид, із виразом зятятості та обмеження, навіть кривився.

20 — Панове, ну що вам мужик? Ведь ето горьковскій тіп... Ха-ха!.. Де наша татарська інтелігенція? У нас нема її. От подивіться: у руських — нотар, дами, начальник пошти... *Tout le monde!*¹ Ціле товариство. Се я розумію, а мужик... Ха-ха!..

— От, їй-богу, я вірю, що людина походить від мал-пи! — сміявся Рустем, міряючи оком ефенді.

Але той немов не розумів і тільки сміявся, так йому подобалась та вільна думка.

— Знаєте, *messieurs*², Спенсер був великий учений, йому можна вірити!.. Ха-ха!..

30 Розмова дедалі ставала палкішою. Софти були на боці Рустема. Гості загрились суперечками, і серед диму папірос та випарів кави знявся такий гармидер, що ніхто гаразд не розбирав, хто за кого й за що стоїть.

Джіафер гаряче обороняв потребу оригінальної літератури та перекладів європейських письменників. Татари мусять знати, як і чим живуть європейці, які в них ідеали, які напрямки.

40 — Виробляйте літературну мову, спільну для всіх татар... Годі нам говорити на різних мовах. Се аномально, що кримський татарин погано розуміє те, що пише казанський, а письменника з Тифліса не всі можуть читати в Оренбурзі або в Баку... Спільна літературна

¹ *Tout le monde!* (Франц.) — Весь світ! — Ред.

² *Messieurs* (Франц.) — панове. — Ред.

мова і сильна, в європейському дусі література — от мій девіз!..

— Не забувай, що ми вже робимо дещо в такому напрямку, — гарячився Рустем. — Згадай, що було літ двадцять перед сим! Опріч алькорана та його коментарів, народ нічого не знав. А тепер по наших селах нерідко знайдеш простих свідомих татар. Вони знають, хто вони й чого хочуть...

— Ов, чи багато таких! — кричав Абдураїм. — Не буде багато, поки в час будуть старосвітські мектеби з дошотопними методами, поки не переробить усього учитель... 10

Серед гамору й крику ніхто не помітив Бекіра. Молодий хлопець причаївсь за порогом й з цікавості висунув голову в двері. Потому насмілився, переступив поріг і, підібгавши ноги, сів долі в куточку. Він весь обернувся в увагу, очі в нього блищали, а вуха, червоні й великі, ще більш настовбурчились, немов боялись пропустити хоч слово з розмови.

— Ти чого тут? — помітив його Джіафер. 20

— Та... я до Рустема... Нічого, нехай потому, — благав він, немов боявся, щоб його не прогнали.

— Вставай, Бекіре, сідай з нами до гурту, — кликав Рустем.

— Ні... ні... мені й тут добре... — мотав головою Бекір, засоромлений вкрай та весь червоний.

— Он сидить Азія долі і не хоче встати на ноги! — сміявся Джіафер серед загального реготу.

— А ми її зведемо, посадимо на європейський стілець. 30

Але сеє було не легко. Азія соромилась і нізащо не хотіла розігнути підібганих ніг.

Так і лишилась у кутку.

Тільки коли знов знялась розмова про освіту жінок, Бекір весь стрепенувся і навіть устав.

— Е-е... розумієш... — заїкнувся він, — пророк не так казав... Я навчу жінку писати, а вона мене зрадить... Напише до другого: приходь (хай лежить слово моє під каменем)... І буде тому гірше, аніж би наївся болота... Гріх буде, зле... Ч-чорт його знає! Магомет дав закон... Держи його, поки не вмреш. А так — ні, зле... Ч-чорт його знає... 40

Бекір хвилювався, заїкався і червонів.

— Ти не рівняй жінки до чоловіка... Аллах, як творив чоловіка, то сказав йому дивитись у небо, а жінці — в землю... Так усе на світі: що краще — мужчина, що гірше — жінка. Літо — мужчина, а зима — жінка... День — знов мужчина, а ніч — жінка... Недурно ж поклав так аллах... Чорт його знає...

І він розводив руками та блискав очима, щиро дивуючись аллахові, що все так мудро розклав.

Гості сміялись.

10 Тільки ефенді Мустафа зразу надувся. Його образало, що якийсь наймит, бідний міщанський парубок, устряв до розмови, як із рівними.

Він раптом витяг годинник та забрязкав брелоками.

— Ой-ой! — заверещав він. — А мої дами чекають... Марія Петрівна і Ольга Іванівна... Ха-ха!.. Adieu, messieurs! ¹

Заметлялась китиця на фезі, брязнули брелоки, мигнув рябий лейбик — і ефенді щез за дверима.

20 — Ну нащо ти кликав ту малпу? — обурився на Джіафера Рустем.

— Хто його кликав? Сам уліз, як скрізь і завжди. Він теж, бач, стоїть за культуру.

По відході ефенді всім стало легше. Навіть Бекір насміявся і сів на стілець.

30 Розмова велась вільніше. Сміливі речі Рустема, найбільш гарячого та поступового, розворушили всіх. Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі, і був приголомшений ними. Він боронився, стояв на своєму, упертий, немов ослик, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур, основи старої віри хитались і падали під новим словом. Се просто не містилось в його голові. Очі в нього горіли безсилим гнівом, а вуха світились, немов рожеві мушлі.

Гості розійшлись пізно, а Рустем із Джіафером усе ще вели розмову. Рустем турбувався. Що значить, що й досі не дають йому школи? Йому хотілось пожити та попрацювати ще на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в кав'ярні каву. Не на те ж він скінчив медресе, дванадцять літ був софтою.

40 Червоний досвіток глянув у загразовані вікна, коли вони скінчили розмову. Лягати було вже не варто.

¹ Adieu, messieurs! (Франц.) — До побачення, панове! — Ред.

Рустем вийшов на вулицю, щоб освіжити голову, і його стріли перші промені сонця. В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині, абрикоси дрімали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймався до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з'являлись муедзини, як чорні духи тих білих веж, і, приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом веслася дика музика, як передсмертні ридання грішних, й лунала по рудих скелях, іще темних й холодних...

10

А сонце вставало.

* * *

Спектакль таки відбувся. Надаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену, йому не вдалось його знайти. Одні відмовляли, боячись тої не зовсім безпечної вигадки, у других щопи були тісні і невідгідні. Джіафер мусив купити дощок та поставити сцену у своєму садку. Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався. Йшли ремісники, робітники, купці і навіть хаджі, бажаючи на власні очі побачити, як далеко сягнула сміливість Рустема, до чого дійшли гріх та розпуста.

20

На другий день весь Бахчисарай аж клетотів. По всіх кав'ярнях, крамницях і навіть на вулиці тільки й розмови було, що про Рустема. Сотні правовірних повторяли його ім'я, оповідали, ділилися враженнями, судили. Найбільш хвилювало те, що в п'єсі осміяний був мулла, темний визискувач народу, який цілком не розуміє духу ісламу та дбає тільки про свій «закят» — десятину. Усі відразу пізнали в ньому відомого в городі впливового муллу Ібрагіма. Зміст п'єси, окремих подій переходив із уст в уста, змінявся, розвивавсь та зростав у легенду. Хаджі аж скреготали зубами. Коли ж се видно! В тому мерзотному творі дочка богомільних батьків, забувши давні звичаї й закон Магометів, скрізь безсоромно ходить із відкритим лицем, допоминається прав, добивається освіти і заганяє батька в домовину. А її коханець бунтує народ. Се ж уже розпуста! Він хоче зробити гяурів із усіх правовірних! Він сам невірний та бейнамаз!..

30

40

Всі жалкували муллу Смаїла, що мав на старість таку потіху з сина.

Тихого Абібулу не можна було пізнати. Скрізь бігав і скрізь під'юджував. Збирав правовірних і навіть казав, що забити Рустема не гріх. Краще хай гине одна душа, ніж народ.

Зате молодь була цілком захоплена, зворушена. Збиралась гурточками і сперечалась. Старі й правовірні кидали на неї недобрим оком.

10 Молодих особисто вразило те, що сказав Рустем по спектаклі. В своїй промові Рустем вияснив становище мусульман, занедбалість їх та темноту й закликав до освіти, до європеїської культури. Щось нове, нечуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано прилюдно, палко, з вірою — і викликало справжній вибух. На другий день Рустем не мав відбою від нових знайомих, що стискали йому руку, тріпали по плечах, хвалили та прохали книжок.

20 Чутка про незвичайні події дійшла й до Мір'ем. Уже з лихого настрою батька, з його бурчання, з окремих фраз вона догадалась, що з Рустемом щось сталося. Але що? Сидячи долі у своїй хаті на повстятім килимку, Мір'ем ламала голову над тим питанням, не мала сили спокійно шити. Трудно й нудно вишивати якісь квітки, коли серце таке неспокійне. Крізь загратовані вікна лилося світло в низеньку хатину, мигтіло на злогоглавах по стінах і лиш дратувало. Там, за мурами, де воно сяло, на волі, всі знали, що сталося із її Рустемом, тільки вона, найближча до нього істота, гризлась сумними

30 думками в сій старій клітці.

Мір'ем дивувалась. Ніколи перше, поки не знала Рустема, ся малелька хатника не була для неї тісною. Їй було добре й просторо, як у гвізді, тепло у сих мурах, у тісному подвір'ї. Там днями цілими стояв холодок, дивилось синє небо крізь виноградне листя й дзюрчала вода фонтана. Вона могла від рапа до вечора поратись біля квіток, що розкішно купчилились поміж камінням, і зовсім не почувала туги за світом, за невідомим життям, що кликало її тепер із-поза сих білих високих

40 стін. Коли б мати дізналась, що з нею робиться нині, то, певно, сказала б, що то лихий дух — джів — ввійшов у неї, бо перестала влітати в коси святі амулети. Перше, у ті недавні часи, вона була щаслива. Любила свої

кросна, з-під яких снувались довгі рушники з чудними візерунками, втішалась тихим теплим гніздом, вислапим килимками та старими гризетами, обкладеним подушками по турецьких канапах, любила веселих подруг, коли вони збирались на лафу¹ та щебетали, мов горобці коло зерен. Усе се минулось. Кросна стояли сиріткою, хата здавалась темницею, а веселі подруги — пустими й темними. Своїми розмовами та книжками Рустем вкинув у душу її нове зерно, що зросло там, як дерево, зацвіло тугою, вродило думи й пові бажання. Їй усе хотілось знати. Знати, як живуть люди, що вони думають, чого хочуть, які краї на світі, дерева, звірі, як місяць ходить навкруг землі. Ніхто їй сього не міг сказати, тільки Рустем. Він тільки один був такий, що міг здійснити із вікон грати, розвалити мури та вивести її з них у ширший світ. Вона тяглася до нього, як квітка до сонця. І ось тепер її мучили думки, що з ним, яка нова пригода трапилась йому, що навіть батько, мовчазний завжди, клене його ім'я та ходить як ніч.

Мір'ем відсунула роботу. В хаті було душно і трудно дихалось, низька стеля гнітила. Мір'ем устала, поправила свій рожевий фез із дукачами і вийшла у двір. Вона не знала, що їй робити, як довідатися про Рустема. Чи не піти куди? А може, поспитати матір? Ні, мати тепер варить їсти і не любить, щоб їй заважали, та й якось ніяково звертатись до неї. Може б, піти куди?..

Тим часом вона без мети блукала стежками брукованого двору, як у клітці, й сама не знала, що їй почати. Коли б хоч Айше побачити та передати лист. Та Айше, певне, ганяє десь по вулицях і її трудно знайти. Раптом щось калатнуло у хвіртку. Чи не вернувся Абібула? А може, батько?

— Хто там? — поспитала Мір'ем.

— Ти вдома, Мір'ем?

— А! Се Шерфё! — зраділа Мір'ем і побігла назустріч подрузі. Може, вона що чула!..

Закутана в біле, як привид, вскочила у двір Шерфё і почала розвиватись. Гарна чорноока дівчина вивинулась із фередже, немов метелик із кашпучка, і засміялась. При зведених чорною фарбою брівках й рум'яних лицях її зуби блищали, немов намисто.

¹ Бесіда.

— А що! А що!.. Ти гнівалась на мене завжди, коли я сміялась із Рустема, а тепер воно й вийшло... А що!..

Мір'єм поблідла.

— Що ж вийшло?

— Моя мати така рада тепер, що я не за Рустемом, така рада... Добре, каже, сталось... Ах, які гарні квітки!.. Де ти таких дістала? Батько каже, що, відколи живе на світі, ще такого не було... Ти вже скінчила вишивати рушник? Коли б ти знала, я його бачила...

10 — Кого?

— Що мене сватас. Він має багато овець і гарний сад. Приходив до батька, а я з вікна й зирнула. Гладкий, здорові вуса... З села. Ну, я й не хочу... Далеко.

— А що ж той... Рустем?

— Ах, Рустем!.. Ха-ха!.. Знаєш, вони з Джіафером поставили із дошок буду... таку, в якій тютюн сушать... Скликали людей — багато народу — і не дали їм їсти. Ха-ха!.. Ну, слухай... Джіафер посивів і став муллою... а Алі перебрався за його дочку й забув, певне, надіти фередже... Так із відкритим лицем і показавсь поміж люди... Джіафер каже: «Закрий лице», а Алі каже: «Не хочу». Ну, певно, то ж був таки хлопець, а не дівчина. Джіафер сердиться, а Алі плаче... А Рустем перекинувся у Халіля і забив чоловіка... ха-ха!..

20

— Як! Забив? — скрикнула Мір'єм.

— Ну, певно, не влучив, бо на другий день бачили того чоловіка на вулиці. Йшов собі живий і здоровий...

Вія не забив!..

У Мір'єм відійшло серце.

30

Ну, се ще не так страшно, що на Рустема розгнівались мулли та старші. Аби йому нічого не сталось.

Шерфе не втавала:

— А накінці Рустем знов став Рустемом і тоді казав людям, щоб усі зробились гяурами, наплювали на Магомета та їли свинину...

— Щоб їли свинину?

— Еге... ха-ха!..

Мір'єм не вірила. Се справді вже щось неможливе. Ну, та, хвала аллахові, біда не така ще велика.

40

Подруги посідали попід фонтаном, і поки він співав їм свої тихі пісні, вони живилися всякими ласощами, яких Шерфе завжди носила повні кишені.

— Шерфе!

— Що, Мір'єм?

— Тобі ніколи не впадало на думку, що ми, жінки, живемо по хатах, як птахи у клітці?

— Ні. Або що?

— Не всі так живуть. Широкий світ, а у йому більше гяурів, ніж нас. У них жінка на волі, куди схоче — ходить, із ким хоче — говорить...

— Вони ж гяури, а ми правовірні...

— Вони теж вірять в аллаха. У них жінці і до мечеті можна... вчитися можна... Ти це хотіла б учитись, усе знати, все бачити?.. 10

— Ха-ха! Я вже училась, як була малою. Доволі.

— То не така наука, як у мектебі... Я часом сиджу і думаю... Слухаю, як біжить ося вода з фонтана маленьким струмочком... біжить кудись далеко, через город, поле, через ліси... така весела, жива, і бачить різні краї, всяких людей, знає, куди сонце сідає на ніч і звідки встає місяць... Я хотіла б бути струмочком...

— Ха-ха! Чудна! А мені добре й у Бахчисараї.

— Знаєш, я зазрю вітрові. Як бачу, що він біжить хутко, где наші тополі, летить над землею й співає пісню, а я думаю: чом я не вітер... 20

— Ха-ха! Вітер! Від тільки пил здіймає з дороги... Тобі скучно, то й думки лізуть у голову. Ти вдома засиділась... подруг забула. Чом не приходиш? Приходь... Недовго, може, будемо вкупі. Певно, таки віддадуть мене за того вусатого дідька, що має вівці... Ха-ха!..

— Що?

— Скучно мені буде за Бахчисараєм. Тут мені весело, тут усі мої подруги... Ах, ти не бачила, яку одержу пошила собі Умі... 30

Шерфе запалилася й заторохтіла, немов горох. Сміх дзвенів у горлі, наче дзвіночки. В одну хвилину вона наказала стільки, що Мір'єм ледве зібрала до купи.

Вона зацікавила навіть Мір'єм.

Врешті зібралась додому. Схопила фередже і влізла в нього, як у шкаралущу. Тільки очі блищали між білим полотном.

Лишившись сама, Мір'єм заходила писати листа. Хоч операція ся не зовсім безпечна, та тепер се найзручніше зробити: мужчин нема вдома, а маги варить їсти. Мір'єм витягла каламар та клаптик паперу з-під 40

софи і сіла за лист. Пальці в неї не дуже слухались, слова розлазились на папері, як раки.

«Хай тобі пошле радість аллах та має у свій опіці,— писала Мір'єм.— Ти мене десь не жалієш. Рустеме, що так довго не пишеш. А я турбувалась, бо не знала, що там із тобою. Тільки чую: бейнамаз, а за що — не знаю. Тепер пуста Шерфе розказала про все, а мені так жалко, що не могла сама усього бачити. От тільки не знаю, чи добре ти робиш, що радиш їсти свинину.

10 Домуз — створіння нечисте, і я його ніколи не їла б. Теж слава аллахові, що ти не влучив та не забив чоловіка. Може, він і дуже розсердив тебе, та все ж битись не слід. А мені знов біда трапилась. Не лякайся, не велика. Мати застала за твоїми книжками і пожалілась батькові. А батько давно був сердитий, що я не хочу носити амулетів у косах. Він дуже сердився і навіть побив мене. Книжок не забрав, бо я сховала. Я тепер краще ховаю і каламар...»

Стукнуло щось... почувись кроки... Мір'єм ухопила шитво та накрила писання. Серце в неї завмерло і очі поширились... Знов тихо. То, певно, прохожий пройшов похід вікнами.

20

«Велику радість мала учора,— писала вона далі.— Абібула приніс цукор у папері. Я прочитала той клаптик. Там пишуть, що наша киз (дівчина) Бедріє-ханум учитесь десь у великій школі. Хоч я ніколи не буду така щаслива, та радію за неї. Хай і між нашими будуть розумні жінки. Більше вже щого не зрозуміла. Видко, що писано не для дівчат...»

30 — Мір'єм!..

Мір'єм жахнулася. Схопила й приклала мокре писання до серця. Десь мати кличе. Засунула швидко під софу всі причадали і кинулась із хати.

Скоро вернулася. Витягла зібраний лист і знов писала:

«Як мені душно, як мені тісно тут, коли б ти знав, Рустеме! Нікому я тут не потрібна, бо я не хлопець, а киз. Батько лиш знав свого Абібулу, а за мене згадає тоді, як треба кричати. Мати про те лиш гадає, щоб швидше випхати заміж. Приходь, Рустеме, і забери мене.

40 Або скажи, я сама піду до тебе. От я не знаю, що вже говорю... Бувай здоров. За тебе благає аллаха твоя Мір'єм».

В кав'ярні повно. Всі ляди-вікна, відчинені настіж, весело сяли у чорній пітьмі. Сизий дим люльок вилітав із вікон і, осяяний світлом, висів, як хмара. Безладний гамір, брязк філіжанок, білі чалми, червоні фези й міцний запах кави. Дзвінкий сміх гостей, впрілі обличчя, ліс цибухів, вогники в люльках і бренькіт струн — усе се мішалось разом. Ляпали карти грачів, блищав мідний казан із чорної печі, грали вогнями скляні картини — весела Мекка, пишпа Медіна й величний Стамбул. 10
Бренькав веселий сантер¹ й засипав хату гомоном струн. Кав'ярня блищала у темряві ночі, як велика ліхтарня, гуділа, як рій. Стрункий Бекір, в одній сорочці, заголив руки по лікоть, фез зсунув на тім'я і бив по струнах із таким завзяттям, що не чув навіть, як його кликали. Рустем уже сам розносив каву.

Поважні хаджі, з ногами на низьких софах, із подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блідий як мрець, тільки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кості і гучно сміялась. А Бекір грав. Бив струни, торсав, тупав ногами, крутив головою, заплющував очі — і під буденні розмови про ціну фруктів або фасолі тоненький голос співав про милу, про муки серця, фонтани сліз, тонкі дівочі кіски. 20

Ах, ті красуні!

Твої брови гнуться, як дуги,
А вії стріли пускають,
Білі груди крамниці відкрили,
А щічки медом торгують...

— Ха-ха! — реготала молодь, і навіть беззубі хаджі 30 ховали усмішку у білі бороди.

Рустем був щасливий. Мір'ем написала, що готова піти з ним хоч на край світу. От коли б тільки дістати мектеб — і він її вирве із пекла. Вони будуть щасливі. Він перестане служити сим товстошиким хаджам, що сидять на канапах важкі й непорушні, немов мішки з мукою. Він буде робити любиме діло — готувати нове покоління до нового життя. А тим часом жваво і зручно розносив дрібні філіжанки і вився поміж гостями, як в'юн. Тому сказав слово, там засміявся, встряв на хвилинку до гурту і знов варив каву. 40

¹ Цимбали.

Молодь зібралась в окрему купку. Там йшли розмови про недавній спектакль.

Якийсь сільський челядник згадав про свого муллу. Той як почув, що сталося у Бахчисараї, то так налякався, що кипув правити десятину. Ще може з голоду згинути.

— Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати! — гукали до нього звідси.

10 — Овва! Світ не завалиться, як стане менше одним муллою!..

— Він буде годувать його діти..

— Ха-ха! — сміялась молодь.

— Не тепер дасть відповідь, то в день останній, — заскрипів Сулейман. — О! Як затрубить тоді сурма і прочитас аллах книгу в його лівій руці!..

І скинув злим оком на молодь.

Абібула правив сусідам про чудо.

Бліде обличчя світилось у нього, немов при місяці, а очі горіли від згадки.

20 — Холодний вітер повіяв. Страх обняв душу... сила аллаха спустилась із неба... підняла біле рядно, і встав на ноги каліка...

— Тц... тц... — цмокали правовірні та хитали побожно чалмами.

— Дозвольте мені перерізати медом ваші слова, — ввічливо звернувся до нього якийсь молодик із другого гурту. — Ви кажете — чудо. От я живу на світі вже скільки літ, а чуда не бачив... Та й ніхто з нас не чув про чуда. Чи тільки дєрвіші можуть бачити чуда?

30 — Дивно мені, — озвався Абібула. — Який ти мусульманин, коли в чуда не віриш? А хіба ж не було так, що Магомет прилюдно розколов місяць на дві половини? Хіба не розмовляв пророк із ящірками або не промовив до нього з миски вже спечений баранчик?

— Га-га! Коли се було! Тепер не ті часи. Щось не трапляються чуда.

— У бога все можливе...

— Алла ікбер! — зітхнув Сулейман.

40 Розмова починала усіх цікавити. Очі в старих блищали у хмарі диму, а пози немов набрались руху. Молодь почала осміхатись. Навіть Бекір покинув сантер і настовбурчив великі вуха.

— Гей, ви, невірні! — гукав Абібула. — Ви хочете чуда, коли ви наскрізь зіпсовані, немов червине яблуко. Ви еднаєтесь із невірними, з гяурами... переймаєте їхні звичаї й їхні думки... Ми були сильні, поки держались окремо, поки йшли за пророком... О вірні, казав пророк,єднайтесь тільки поміж собою... Ви любите невірних, а вони вас не люблять... Коли вам добре — вони засмучені, коли вам зле — вони радіють...

— Неправда, вони великий народ, вони сильніші від нас, бо розум у них дужчий, менш забобонів... Вони освічені... Годі пуратися їх, нам треба в них узяти все, що мають краще... Інші часи настали... 10

Піднявся з-за столу якийсь правовірний, здоровий як бик, насунув на голену голову шапку і стукнув люлькою у стіл.

— А я кажу — розпуста! — гукнув він на всю кав'ярню. Ви п'єте горілку... Забули бога... мечеті пустують, скрізь бейнамази...

Очі в нього лізли на лоб й обличчя налилось кров'ю.

Усі схвилювались. Мертві фігури хаджі ворухнулись по софах і перестали пахкати з люльок. Молодь була обурена. Усі кричали. 20

— Ви темні... ваші мулли і ваші дервіші! — гукали одні.

— А ви гяури!..

— Ви держите народ у темноті, а ми бажаємо розвитку... 30

— Дозвольте, дозвольте! Я хочу спитати! — скрикнув один молодик. Заворушив тонкими вусами й лукаво підморгнув оком. — Скажіть мені, чи правда, що хто почав як злодій, скінчить як дервіш? 30

Розлігся сміх... Бекір звищав і ляснув себе по стегнах.

— Ч-чорт його знає...

Хаджі обурились.

В Абібули тремтіли руки й білі уста безгучно ворухнулись.

— Стійте, стійте, чого ви сваритесь! Я краще розкажу вам одну історію, — гукнув Рустем.

— Кажі! Кажі!..

Се зразу втишило галас. Усі любили послухати казку. Хто встав, знов сів на місце. Забряжчали посудом, засморбали каву й запахкали з люльок. Дим з'явся під стелю. Мекка й Медіна заграли вогнями. Правда, хаджі 40

були ще лихі; недобрий вогняк не згас іще в їх очах. Ну, що той грішник розкаже?

Рустемові дав хтось стілець. Він сів, обер вуста, поправив фез і, злегка погойдуючись, почав:

— Ну, слухайте ж... У ті давні часи, коли казкам іще йняли віри як правді, коли верблюди були ще блохами, черепахи й жаби літали у повітрі, а мінарети схилялись до річки, щоб напитись води, був собі один анатолійський шейх. І трапилось так, що треба було когось послати йому в далеку дорогу у пильній справі. Кличе він до себе старого дервіша, дав йому свого любимого осла і каже: «Ідь, брате». Поїхав дервіш і опинився швидко в пустині. Іде і все собі думає, як би йому краще доглянути осла. Бо той осел та був любимчик шейхів. Як скудне або заслабне в дорозі, шейх буде гніватись. Тож дервіш не їсть сам, не п'є, а доглядає осла. Поїть його з міхів, годує, жалує. Де важко їхати, пісок глибокий, — злазить із осла, йде пішки. Щоб скучно не було ослові — з ним розмовляє. Все дума догодить шейхові і його любимчику. Себе не жалує. Стане на піч під пальмами, всю ніч не спить — усе пасе ослика. Тільки про те й думав старий. Та як не глядів, як не старався — сталась пригода: заслаб осел у пустині та й здох. Лежить на жовтім піску, витягнув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт — так, як гора. Сів над ним дервіш та й плаче: ну як я з'явлюся перед шейхові очі? Що йому скажу? Чи я ж не беріг його, мов рідного батька, як власну дитину, не поїв, не годував, не жалував? Не повірять шейх, скаже, що я в тому винен. Та й сиравді, хореший був ослик, людяний, смирний, слухняний. Жалко скотину, так жалко, мов брата. Плаче невтішно дервіш, ллє сльози на жовтий пісок, ридає. Не їсть, не п'є, не шукає розваги. Аж ніч настала. Зійшли великі зорі, блищать, як срібло, пісок, біліють далекі горби... Сидить на піску дервіш у великій розпуці, а коло нього чорніє тіло осла, немов нечисте сумління. Уже й сонце сходить, день настає. Бачить наш дервіш, що ніщо не допоможе, біди не поправиш. Випорпав яму, поклав осла, засипав піском, сів над могилою й плаче. Плаче й не може спинити сліз, що так і ллються на гарячий пісок. Коли так згодом надходить якийсь караван. Ревуть верблюди, летить хмара піску, мотаються горби верблюжі. Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван.

Підходять, аж там сидить білобородий дєрвіш над свіжою могилою й плаче. Вклонився отаман. «Чого так плачеш невтішно, старче?» — питає. «Як же не плакати, ефенді, як не вбиватись... Умер... Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю...» Й заплакав сильніше, бо людський голос витиснув із серця рясніші сльози. «Не плач, чоловіче божий... потішся. Усе живе має однакову долю, все, що живе, — мусить врешті померти...» — потішає отаман. Підійшли купці із каравану, розділили горе старого, потішили ласкавим словом, а врешті проказали молитву над гробом, хто кинув гроші на свіжу могилу, хто хліба для старця — й поїхали далі. А дєрвіш усе сидить на тому ж місці, сумний, невтішний, не знає, як повернути до шейха, занести вістку про нещасну долю осла. Уже й другий караван надходить. Питають, що сталося. «Ой, поховав... — відказує дєрвіш. — От тільки сьогодні піском засипав...» І показав рукою на свіжу могилу, — говорити не може за сльозми та жалем...

Рустем урвав і обвів слухачів оком. Усі були скуплені та зацікавлені. Чорна кава стигла у філіжанках, сині струмочки диму ліниво здіймались із люльок, і причаївся жар у печі під сивою шапкою попелу. Бекірові очі горіли, як дві жарянки, червоні вуха світились, як місяць на сході.

— Ну, — почав знову Рустем, — побачили ті, що на могилі гроші, десь, певно, недурно люди їх наскидали, поклали й свою частину до купи, наскидали старому харчів, лишив хтось рушник, щоб бідний дєрвіш у пустині міг до намазу умити руки, й подались у свою дорогу. А дєрвіш лишився. Сидів він день, сидів він другий у глибокій жалобі, вкінці заспокоївся трохи, і думки обсіли стару його голову. Чи варто вертатись до шейха? Та й із чим вертатись? Діла не справив, осел пронав... Тільки розсердить шейха. Чи не краще лишитись на місці? Тут непогано. І гроші складають, харчі йому звозять. Є з чого жити. Хай шейх подума, що він збивсь десь із дороги, пронав. Подумав дєрвіш, подумав — та й залишився. А тим часом пішла по світах чутка, що у пустині сидить над могилою святого убогий дєрвіш і плаче з горя, а та могила й святий новітній роблять великі чуда. Слабим вертає здоров'я, сумних потішає, навіть мертвим дарує життя. Почали звідусюди з'їздитись лю-

ди, почались молитви над осличим гробом, і справді діялись чуда. Дервіш зібрав грошей силу-силенну і забагатів. Збудував над могилою красле тюрбé, укрити могилу дорогим оксамитом. Ба, незабаром і сам став відомим шейхом, поставив текé, прийняв дервішів та вславився врешті ще більше, аніж той шейх, якого покинув...

10 Рустем мусив спинитись. Мертві фігури хаджі заворушилились; якийсь невизначний гомін розлігся в кав'ярні. Люльки задиміли, як димарі, а чорні очі спахнули, як вовчі.

Та раз почав, треба кінчати. Рустем вів далі:

— Минуло так щось кілька років. От раз їде той старий шейх, в якого колись пропав осел та дервіш. Старий уже, аж білий. Навколо його прості дервіші. Бачить, стоїть у пустині текé й пишне тюрбé. Захотілось йому перепочити у брата-шейха та поклонитись могилі святого. Завернув, уходить, віддав «селям», вклонивсь могилі, коли зирк— а перед ним його давній дервіш, що пропав колись безвісти у дорозі. «Ти що тут робиш? — здивувався він.— Ти чому не вернувся до мене?» — «Ой шейху ясний, я все розкажу, ходім тільки звідси до мене в господу». Завів до себе, посадив на почесному місці і розказав усе, як було. Як пропав у дорозі осел, як він сумував та боявся вернутись додому, як люди скидали гроші та молились на могилі покійного. «Я їм забув сказати, що поховав там твого осла. Ну, як почали давати гроші, я й подумав: нехай дають... А оце незабаром я збирався їхати до тебе з подарунками —

30 бажав покаятись. Та одно мене мучило тільки, отче святий: як тобі скажу, що люди молились на могилі осла?» — мало не плакав дервіш. Тоді старий шейх осміхнувся у білу бороду, поклав свою руку на руку дервіша, наблизивсь до його вуха й лагідно мовив: «Не турбуйсь, брате, хай тобі стане відомим, що під нашим славним тюрбе похований дід сього осла».

— Ха-ха-ха! — вибухла молодь голосним сміхом. Але в той регіт увілялось щось грізне, негармонійне, немов далекий грім. Наче хмара нависла у кав'ярні. Посуда враз брязнула, стукнули люльки об стіл, обличчя скривились із гніву. Щось лиховісне було у гарячій повітрі кав'ярні, і навіть Мекка й Медіна злорадно заграли вогнями. От-от щось буде. Се всі почували.

40

Високий татарин, здоровий як бик, витріщив очі й поводив ними навколо, немов збирав по обличчях ужинок гніву. Урешті скочив. Зірвав із голови шапку і гримнув нею об землю.

— Собака!

Той крик захриплого горла покрив загальний регіт та гвалт.

Рустем звівся на ноги.

— Чого вчепився? Це хочеш слухать — не слухай...

— Він так розказав, як стоїть у казці! — кричала 10
молодь.

— Брехун! Глур! Грішник! — хрипіли старші.

Усі схопились, щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв уже перед Рустемом, сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над усіма, а жили на в'язах були напружені й грубі, наче мотузки.

— Гяуре, вигнаний батьком! — кричав татарин. — Ти зважився сміятись із правої віри, із наших святих!.. 20

— Геть! — скрикнув Рустем і схопив у руки стілець.

Кров зашуміла йому в голові. Він уже добре не тямив, що було далі. Знав тільки, що його б'ють і що він б'є. Не чув круг себе крику, не бачив грізних очей, ліз просто на ніж, сліпий, сп'янілий, з одним бажанням — перемогти.

— Тут ріжуть! Убивають! — кричали в кав'ярні, і бігли на крик той із вулиці люди.

Трудно було протиснутись. Під натовпом люду трищали столи, дзвеніло скло. Одні намагалися спинити 30
бійку, а другі рвалися до бою. Насилу розборонили.

Блідий, розхристаний Рустем ледве стояв. Він хотів врешті вийти з кав'ярні. Зробив кілька кроків, хитнувся і раптом схопивсь за бік. По пальцях спливала кров.

— Кров! Забили людину! — хтось крикнув.

Бекір із цікавістю й жахом дививсь Рустемові в очі.

— Швидше додому... — прохав Рустем.

Кинулись кликати фіакра... По чорній вулиці розлігся крик... Заторохтіли колеса... З червоних вікон летів у 40
пільму гвалт, і метушилися у кав'ярні люди, як на пожежі...

Тихо поплив фіакр із Рустемом кривими вулицями.

Чорні доми лежать із обох боків, як скелі... Немов не город, а річка, темна, глибока... Пливе по ній човен... плинуть мінарети, мов білі щогли... хвилі гойдають Рустема... скачуть, як у танці, зорі, ростуть, зникають... Так чудно, так дивно... Чи сон, чи дійсність? Рустем не міг розібрати...

* * *

Джіафера не було вдома, коли привезли Рустема. Він почув сьогодні неприємну новину: ефенді Мустафа з певних джерел дізнався, що Рустемові не дадуть школи, бо вважають його небезпечним,— і переказав про се Джіаферові. Джіафер дуже стурбувався і пішов трохи пройтись та обдумати на самоті, як би про се сказати приятелеві, щоб не дуже його засмутити. Повернувши додому, він здивувався, коли побачив у хаті незвичайний рух та чужих людей. Бекір сидів карячки біля дверей і дививсь наляканими очима на відомого у городі лікаря, що нахилився над Рустемовим ліжком. Якийсь татарин бігав по хаті, носив щось, переставляв. Що сталося? Бекір зараз схопився на ноги і почав жваво оповідати пригоду, вимахував руками, зачинався і безперестанку повторяв своє любиме «ч-чорт його знає». Джіафер насалу розібрав.

Караїм-лікар врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличчя, ледве помітне з-під шапки кучерів.

— Нічого, нічого, за два тижні хоч весілля гуляй, хай останнє упаде на твою голову, як у вас кажуть,— кисло шуткував лікар, і кутики уст не піднімались в його, а опускались.

З ліжка осміхався блідий Рустем.

— Ну, кінче треба було когось дратувати,— підійшов із докором до його захмарений Джіафер.

— Е, пусте! Лікар каже, що він заліз неглибоко. Мені нічого.

— Ах, Рустем! Молодець, їй-богу! — підбіг Бекір.— Коли б ти бачив, як він його бив... Стільцем... по голові...

Очі в Бекіра засяли від захвату, і він зробив руками рух, немов збиравсь розколоти Джіаферові голову.

Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він уперся, як цап, і лишивсь на віч. Скулився долі біля

порога і щохвилини зскакував — заспаний, наляканий і тороплений, хоч його поміч не була потрібна.

Рустем поправлявся. Його відвідували товариші, галасливий жвавий гурток, який уважав рану Рустемову почесною, бо він дістав її у боротьбі із забобонами. Кричали, сміялись, накурювали у хаті і дратували Рустемові нерви. Бекір користувався із кожної вільної хвилини і приносив слабому свіжі новини з вулиці, підслухані розмови, дрібні події дрібного життя крамарів і кумедно показував, як мулли перебирають чотки, а тим часом вишукують, що в кого є, щоб узять десятину. 10
Муллів і дервішів він зразу зненавидів.

Раз надвечір, коли Рустем міг уже сидіти на ліжку, до його прийшов несподіваний гість — дядько Абдула, грубий, дихавичний старий хаджі. Рустем мало знав дядька, бо мулла Смаїл не у великій згоді жив досі з братом.

Хаджі Абдула довго мовчав, відсапував та гладив долонями бороду.

Старий почав жалітись на недуги і старість, а потому 20
звів свою мову на розпусту і зневір'я сучасної молоді. Як крається батьківське серце, коли у правовірній родині шайтан посів незгоду! Батько кіпчає свій вік, а сина починає. Синові легше скоритись. Так навчає пророк, і так повинно бути. Бідний мулла Смаїл! Він схуд і щодня мизь сльозами бороду. Він радо простяг би руки до грішного сина, коли б той прийшов до нього із чистим серцем. Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім утомився від довгої промови.

Його слова зворушили Рустема. Жаль стало батька. 30
Він щиро хотів би знов поєднатися з ним, та як? Якою ціною? Що треба зробити?

Хаджі Абдула мав уже готові умови:

— Залиши свої думки. Покинь небезпечну роботу і своє товариство, і батько забуде все давнє.

Рустем замотав головою.

Ні, він сього не може зробити й не зробить. Він міг би вернутись, коли б батько прийняв його таким, яким він є.

Хаджі Абдула з тим і пішов. 40

Даремне тільки трудив свої старі кості та важке тіло.

Рустем лишився сам. День гас, і вікна сіріли, Хата

швидко сповнялась м'якими вечірніми тінями. Після важкої розмови про батька Рустем почув себе краще. Немов щось важке, дошкульєе щось скинув із плечей, наче вирізав із серця болячку. Тепер усе ясне. Чув, що стояв досі на роздоріжжі і врешті вибрав шлях. Думки зробились ясні і освітили розлоге поле життя, з його тернами, камінням та будяками, але разом й з цілющою водою, яку він сподівався роздобути, щоб полить те сухе поле. Надії, як глибокі підземні джерела, прохались на світ, і серце від них тремтіло. Коли б не оця досадна рана, він знявся б як стій і пішов на роботу, велику, важку, солодку роботу. Почував у собі сили. Забув навіть Мір'єм — і коли врешті згадав про неї, йому соромно стало. Як він міг відділити її від своїх кращих надій? Хіба вони не разом будуть усе життя, у горі і в щасті, і спільній роботі?

Минали дні. Тремтячими, безсилими ногами Рустем ходив уже по хаті. Його дратувало, що не мав звістки від Мір'єм. Чом не напише хоч кілька слів? Правда, їй трудно, а все ж... Чи не дістала його листів? Невже Айше загубила або хто перейняв? Недобра, вона ж, певно, чула, що сталося з ним. Як би дізнатись, що з нею? Єдиний спосіб — Айше, але й тої не видко. Рустем ні з ким не ділився своїм щастям, навіть Джіафер, найкращий приятель його, нічого не відав про те. Хіба попрохать Джіафера, щоб покликав Айше?..

Джіафер розшукав-таки Рустемову небогу. Вона клялась й божилась, що передала Мір'єм усі листи, але та нічого їй не давала. Що ж сталося? Чи здорова вона? Здорова. Чи не плаче? Ні. Така, як завжди. Чом же не пише? Айше визала плечима і витріщала очі. Рустем заходив у голову, не спав по ночах і турбувався. Ходив сердитий, роздратований і сварився із Джіафером.

Коли ж за кілька днів знов прибігла Айше і всунула в руки сірий клаптик паперу, іще теплий від пробування попід халатом на грудях, руки у нього тремтіли так, що він роздер цидулку й забув про небогу. Айше вадулась і довго стояла в куточку, здивована й ображена.

«Багацько сліз виляляли мої очі,— читав Рустем,— коли я почувла, що тебе мало не убила. Я зразу хотіла бігти до тебе, та аллах учас послав мені розум, і за те щодня молюсь і дякую його. З того вийшло б погане для обох нас. Айше казала, що тобі краще, що ти вже

ходиш,— й за се дякую бога. А він міг би тяжче скарати тебе за твое глузування з нашої віри. Ти до мене писав, а я збиралась довго, не знала, що сказати. Наслав аллах на мою бідну голову думи, а я билась у них, як павук у тенетах. Важка голова стала, а серце ще важче. Побила посуду, як несла батькові каву, спалила пілав, допомагаючи матері, і не було що їсти в той день. Мати побила, а я не винна: все через думи. По початках теж думаю — чи були б ми з тобою щасливі? Чи благословив би аллах шлюб наш проти волі батьків наших? Я знаю, вони не так думають, як ми... та вони ще живі, а пророк сказав: «Спусти перед ними крило твоєї покори, слухайся їх». Ти пишеш, Рустеме, про новий світ, обіцяєш показати його мені — душа моя рветься до нього, — та чи прийняло б серце наше радість, коли б упала на землю сльоза з батькового ока? Я довго думала, Рустеме, так довго, що лиця у мене запалились, наче від посту, а руки втратили силу. Мої очі не знають сну й червоні від сліз, аллах милосердний змилювався ладі мною й сказав мені в серці моєму: кріпись. Нехай Рустем піде до батька, упаде йому в ноги і скаже: мій гріх, моя покута. Тоді твоя буду навіки. Тоді виблагай у батька дозвіл поборатись — і мій тато пристане на се. Такі думи вклав мені бог у серце одної ночі, і я не смію зламати його слово. Коли ж сього не зробиш — така моя доля. Кожній людині до шиї аллах прив'язав його птаху. Так каже пророк. Не пиши мені більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й богом, чесно, відкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні слова, що я досі писала й говорила. Шайтан замутив тоді мій розум. Твоя нещасна Мір'ем».

10

20

30

Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнів. Шалений, непереможний і дикий.

Так ось яке те кохання?

Так ось що виростало з зерна, що він посіяв у чисту душу!

А значить, пута темноти сильніші від світла?.. Бур'яни швидше ростуть, аніж колос?

Кров бухала в голову, і гнів розривав йому серце.

Вона!.. Вона теж хоче, щоб він у поросі скрухи схилив своє чоло під ноги! Щоб зрадив усе найдорожче, що вивозив у серці? Все найясніше — волю, надії і міць перемоги?

40

Й за те він дістане добру хазяйку і покірливу жінку?
Так ось же!

Роздер сірий папірчик на дрібні шматочки і кинув додолу. Мов дер своє серце.

Впали шматочки на поміст, тихо, поволі, мов перший сніг.

Дивився.

— Що вона пише? Що написала?

10 Почав збирати шматочки, складати до купи. Руки тремтіли, гнів спливав жалем.

Складав базгранину, злучав кривульки, мов дикі колючки, що ранили серце.

Читав і плакав.

З жорстокого слова хтів видушити краплю надії, був камінь об серце, щоб викресати іскру.

А може... А може, бур'ян не розрісся, може, ще можна виполоти хопту? Сам винен... Давно не бачив... ота пригода — дурна, непотрібна...

20 І сів писати. Благав зустрічі, хвилини, хоч слова...

Тут гинуло в нього не лиш кохання, а ґрунт під ногами... тут гасло світло, яке так трудно було добути...

Скінчив. Вийшов на вулицю.

Де б могла бути Айше?..

Блідий, непевним кроком блукав по вулицях, шукав. Стрічні хаджі відвертались від нього, немов жахались грішника. Закупив по дорозі мало не цілу крамницю, щоб ублагати Айше. Де б вона могла бути?

30 Знайшов урешті під мостом, біля фонтана, коли снов-няла кухоль водою. Вихав їй до рук солодкі пакунки, благав, щоб зараз бігла. Стежив, як нісся жовтий халатик поміж домами, бажав, щоб швидше щез із очей блискучий фез, на якому зірками грало вечірне сонце. Стояв на місці, і серце билось у нього тривожно. Дітвора біля нього крутилась — червоні фези, квітчасті халати, аж в очах рябіло. Ганяли зграї собак, голодних, худих, сердитих. Білі мури рожевіли на сонці, летів по дорозі рожевий пил, і тихо дзюрчала вода фонтана. Спішили байдужі люди, торохтіли вози по каменистій дорозі, і тихо, як привиди, пливли попід стінами білі жінки. Життя
40 точилось своєю чергою, і мов тікали від нього вгору стрункі мінарети, що підпирали блакитну баню, як мармурові колони.

Рустем чекав. Кожна хвилина здавалась за цілі роки. Та ось!.. Ну, врешті. Біжить Айше, як золота кулька, й червоні кіски женуться за нею, немов проміння. Засапана, очі горять. Прибігла і вткнула Рустемові у руки назад його лист...

Мір'єм не прийняла... не хоче.

Ага! Не прийняла? Ну, добре... ну, дуже добре. Рустем хоче сміятись. Значить, мури міцні ще... Ті, що він думав звалити... Стоять, рожевіють, немов не винні, немов сміються. Що ж, добре. Нехай сміються. Ще прийде 10 день, що стануть із них лиш купи грузу. Коли не зможуть більше держати в тіні людські оселі, заступати світ сонця... А тепер — хай рожевіють... хай висисають кров серця... Холодні, бездушні, прокляті!..

Рустем зняв руку, гнівний, ображений, і, мов живій істоті, грозив мурам...

А діти крутилися біля Рустема, сміялись і щебетали:

— Афуз, Афуз!.. Він сам до себе говорить!..

. . . . .

* * *

20

— Джіафере!

— Що скажеш, Рустеме?

— Я хочу звідси тікати...

— Як звідси?

— З Бахчисарая. Мені тут тісно... Я тут не можу. Хочу прохати, щоб мені швидше дали мектеб на селі...

— Чого поїдеш? Не їдь...

— Не їхать? Чому?

— Ну, бачиш, ти вже тепер здоровший, хоч ходиш такий похмурий, немов не знаєш що сталося. Я досі мовчав, а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу. Тобі вже навіть відмовлено. Останні події тобі нашкодили. 30 Всі, що у нас мають силу, що уважають себе цвітом народу, — всі проти тебе. Вони кричать на роздоріжжях, що ти небезпечний. Навіть сам муфтії¹ уже знав про тебе.

— І тут стіна. Знов мур став на дорозі...

— Що кажеш?

— Я кажу, що в нас куди не піткнешся, наскочиш на мур. Загородили муром від світу жінку, склали стіну за-

¹ Найвища духовна особа у мусульман.

бобонів, і мур темноти стоїть міцний ще, немов фортеця. А ти розбивай собі голову об ті мури, трохи своє щастя...

— Ну, знаєш, ти вже занадто. Ти ж сам казав недавно, що мури пощербились. Май ясне серце і не сумуй. Невже ти не будеш сміятись із того, що мулли у мечетах кленуть тебе перед народом? Он іще недавно у джуміджами, у соборнім мечеті, хатін рівняв тебе з вовком, що краде вівці з кошари. Та то байдуже. Ти знаєш приказку: «Перше ніж запалає вогонь, мусить вибухнути сірий дим...»

Рустем ходив по хаті, повісив голову, і тіні вкрили його обличчя.

Замовк і Джіафер.

Так трудно... так тяжко... Ідеш вперед, як у тернах, що рвуть твоє тіло... За кожний здобуток платиш ціною крові... Простуєш до світла — і замість його стрічаєш вогник, дрібний, мінливий, як у багні... блимне, сховається, засвітить знову — і згасне. Як Мір'єм... Ах, годі, забути, не згадувати краще... Забігти кудись далеко, забути, загоїти болячку... Як звір, що тіка до нори й зализує там тяжкі свої рани...

— Поїду...

— Куди?

— А світ за очі... Аби лиш звідси...

— А наше діло? А товариство?

— Вас тут багато...

— Стидайсь, Рустеме...

— Стидатись? Ха-ха! Хай тим буде стидно, що... Ах, ти не знаєш... Ти нічого не знаєш... Коли ти садиш зерно... розумієш, коли ти в поті чола скопавш ґрунт, вклядеш у нього зерно, поллєш гіркими... коли дочекаєшся врешті стебла і сповниш надією серце... І от тоді, розумієш, за одну ніч виросте пишний бур'яв, заглушить стебло, і коли прийдеш на сході сонця — застанеш лиш мертве бадилля — а! Ти знаєш, яка тоді пустка у серці?..

Очі в Рустема блищали, губи тремтіли, він мало не плакав.

— Поїду... Кажі, що стидно, кажі, що хочеш, а я не можу...

Він бігав по хаті, і серед тиші лунали кроки, гучно й тривожно...

Раптом стукнули двері.

— Хто там?

То був Бекір.

Влетів у хату якийсь не свій, червоний, радісний і засоромлений. Щось хотів казати — і не знаходив слів. Став біля дверей і дививсь на Рустема.

Рустем зупинився.

— Чого ти, Бекіре?

Тоді Бекір зваживсь. Підбіг до Рустема й, хвилюючись та заїкаючись, почав кидати слова, швидко, безладно:

— Ч-чорт його знає... Ти не ходи у кав'ярню... Плюнь на ефенді Мухтара. Він каже... Я кажу: «За що?» Він каже: «Мені не треба такого слуги. Рустем гяур, невірний... На, каже, неси йому гроші, що заробив у мене... бачити, каже, не хочу...» Ах ти собаче вухо... Ах ти копиця гною!.. Так мені, знаєш, кров й вдарила в очі. Ч-чорт його знає... Я йому кинув гроші додолу: неси собі сам. Я більше у тебе не служу, бо й я таких думок, як і Рустем!..

— Як ти сказав?

— Я кажу: я таких думок, як і Рустем, хай тебе вхопить шайтан із твоїм багатством!..

Вуха в Бекіра палали, як жар, голос тремтів від обурення і в очах стали сльози.

Рустем не вірив. Чи ж може бути?

— Ти таких думок, як я? Ти так сказав йому в очі? Плюнув у лице? Ти втратив службу і все через мене? Ей, слухай, ти!..

Рустем ухопив Бекіра за плечі і дививсь йому в очі, немов не вірив, що сьому правда.

— А що ж твій Стамбул? Ти ж не зібрав іще грошей? Як ти поїдеш?

Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув:

— Ч-чорт його знає!.. Я не поїду. От ти ж не їдеш... і Джіафер. Я буду з вами... Ч-чорт його знає — мені з вами найкраще...

Очі в нього стали ще більші і блищали від сліз.

Рустем тремтів. Чув, що ввійшло щось у груди, — велике, радісне, тепле, — і било в серце, як хвиля...

— Джіафере, ти чуєш? Ти чуєш, Джіафере? — гукав. — Він таких думок, як ми... Він наш. Покинув службу лиц через мене, він став за мене, тоді як другі... Ти чуєш?

Джіафер осміхався.

— Ну, от бачиш, зерно не все гине, не скрізь його глушить бур'ян. Та що тобі з того: ти ж однаково їдеш...

Бекір підвів на Рустема здивовані очі. Тоді Рустем ухопив Бекіра за плечі і, показуючи на Джіафера, скрикнув:

— А ти йому не вір... чуєш, не вір йому!.. Я нікуди не їду...

10 І коли так стояли всі три, схвильовані і радісні, у вікна знадвору прилинув спів.

Жалібний, дикий, розпачливий спів мінаретів.

Він линув під небо, падав на землю, бився між горами, і плакав, і кликав усіх правовірних прийти до аллаха благи рятунку...